ҚАРАҚАЛПАҚ МИЛЛИЙ САЗ ӘСБАПЛАРЫ: ТАРИЙХЫЙ ТИЙКАРЛАРЫ, АТҚАРЫЎШЫЛЫҚ ДӘСТҮРИ ҲӘМ МӘДЕНИЙ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Камал Дәўлетмуратов – *оқытыўшы*
allanazarzukra@gmail.com
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

КАРАКАЛПАКСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, ИСПОЛНИТЕЛЬСКИЕ ТРАДИЦИИ И КУЛЬТУРНЫЕ ФУНКЦИИ

Камал Даулетмуратов – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

KARAKALPAK NATIONAL MUSICAL INSTRUMENTS: HISTORICAL FOUNDATIONS, PERFORMANCE TRADITIONS AND CULTURAL FUNCTIONS

Kamal Dauletmuratov – *Lecturer*
Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Таяныш сөзлер: қарақалпақ музыкасы, саз әсбаплары, қобыз, дуўтар, гиржек, жыраўшылық, бақсышылық, материаллық емес мәдений мийрас.

Резюме. Мақалада қарақалпақ миллий саз әсбапларының тарийхый қәлиплесиўи, органологиялық белгилери, атқарыўшылық мектеплер менен байланысы ҳәм мәдений функциялары изертленеди. Қобыз, дуўтар, гиржек, баламан, қамыс най, сырнай, шынқобыз, үшпелек ҳәм дәп ҳаққындағы илимий мийнетлер, музей материаллары ҳәм ЮНЕСКО ҳүжжетлери салыстырмалы түрде талланды. Изертлеў нәтийжесинде миллий әсбапларды тек акустикалық қурал емес, ал «әсбап – атқарыўшы – жанр – тыңлаўшы орталығы» бирлигинде жасайтуғын пүтин мәдений система сыпатында түсиниў усынылады. Қобыз бенен жыраўшылық, дуўтар бенен бақсышылық дәстүрлериниң жанрлық-стильлик айырмашылықлары анықланып, заманагөй оркестрлестириў жағдайында дәстүрий тембрди сақлаў жоллары көрсетиледи.

Ключевые слова: каракалпакская музыка, национальные музыкальные инструменты, кобыз, дутар, гиржек, жырау, бахши, нематериальное культурное наследие.

Резюме. В статье рассматриваются историческое развитие, органологические особенности, исполнительские традиции и культурные функции каракалпакских национальных музыкальных инструментов. На основе сравнительного подхода анализируются научные исследования, музейные материалы и документы ЮНЕСКО, посвящённые кобызу, дутару, гиржеку, баламану, камышовой флейте, сурнаю, шынкобызу, ушпилеку и дапу. Основной научный вклад исследования заключается в разработке комплексной модели, в рамках которой каждый инструмент рассматривается не как изолированный акустический объект, а как элемент системы «инструмент — исполнитель — жанр — аудитория и исполнительская среда». В исследовании разграничиваются жанрово-стилистические функции кобыза в традиции жырау и дутара в традиции бахши, а также предлагаются практические меры по сохранению традиционных тембров посредством образования, цифрового документирования и обоснованной оркестровой адаптации.

Keywords: karakalpak music, national musical instruments, kobyz, dutar, girjek, zhyrau, bakhshi, intangible cultural heritage.

Summary. The article examines the historical development, organological features, performance traditions, and cultural functions of Karakalpak national musical instruments. Scholarly studies, museum records and UNESCO materials concerning the kobyz, dutar, girjek, balaman, reed flute, surnay, shynkobyz, ushpilek and dap are analysed comparatively. The principal contribution is an integrated model that treats each instrument as part of an “instrument – performer – genre – audience setting” system rather than as an isolated acoustic object. The study distinguishes the genre and stylistic roles of the kobyz in the zhyrau tradition and the dutar in the bakhshi tradition, and proposes practical measures for preserving traditional timbres through education, digital documentation and responsible orchestral adaptation.

КИРИСИЎ. Қарақалпақ халқының саз мәденияты аўызеки поэзия, атқарыўшылық өнер, әсбап соғыў шеберлиги ҳәм жәмийетлик рәсимлер бирлигинде қәлиплескен. Сонлықтан миллий саз әсбабын тек ғана даўыс шығаратуғын қурал деп баҳалаў оның мәдений мазмунын толық ашпайды. Әсбаптың материалы, қурылысы, тембри, оны шертиў

усылы, атқарыўшының кәсиплик статусы ҳәм репертуары бир-бири менен тығыз байланыслы. Қобыз жыраўдың эпикалық баянлаўы менен, дуўтар бақсының лирикалық-дәстанлық атқарыўы менен, гиржек ҳәм баламан болса ансамбллик сүйемеллеў дәстүри менен бирге қабылланады.

Теманың актуаллығы миллий әсбаплардың ҳәзирги глобал мәдений кеңисликтеги орны менен де белгиленеди. 2025-жылы Қарақалпақстанда соғылатуғын ҳәм жыраўлар тәрепинен шертилетуғын қобыз өнери ЮНЕСКОның шұғыл қорғаўға мүтәж материаллық емес мәдений мийрас дизимине киргизилди [4]. Бул халықаралық дәрежедеги тән алыў қобызды музей экспонаты сыпатында ғана емес, устаздан шәкиртке өтетуғын жанлы дәстүр сыпатында сақлаў зәрүрлигин алға қояды.

Изертлеўдиң мақсети – қарақалпақ миллий саз әсбапларының тарийхый-типологиялық құрамын анықлаў, олардың атқарыўшылық жанрлардағы функцияларын ашыў ҳәм сақлаўдың заманагөй бағдарларын усыныў. Мақаланың илимий жаңалығы әсбапларды «әсбап – атқарыўшы – жанр – тыңлаўшы орталығы» модели тийкарында таллаўдан ибарат. Бул модельде тембр музыкалық белги ғана емес, ал эпикалық ямаса лирикалық баянлаўдың мәнисин тереңлестиретуғын көркемлик фактор сыпатында қаралады.

ИЗЕРТЛЕЎ МАТЕРИАЛЛАРЫ ҲӘМ УСЫЛЛАРЫ

Мақаланың дереклик базасын Т.Адамбаеваның қарақалпақ музыкасы тарийхына арналған мийнети [1], Ж.Абдисултановтың саз әсбаплары ҳаққындағы мақаласы [2], И.Р.Жуманиязовтың органологиялық сыпатламалары [3], Россия этнография музейиниң коллекциялық мағлыўматлары [6] ҳәм ЮНЕСКО материаллары [4; 5] қурайды. Изертлеўде тарийхый-салыстырмалы, органологиялық сыпатлаў, функционаллық-семантикалық таллаў ҳәм дереклерди салыстырып тексериў усыллары қолланылды. Мақала далалық экспедиция нәтийжесине емес, жәрияланған илимий ҳәм музей дереклериниң аналитикалық синтезине тийкарланады.

Қарақалпақ әсбапларын даўыс пайда етиў принципине қарай бир неше топарға бөлиўге болады: тарлы-тартқышлы әсбаплар – қобыз ҳәм гиржек; тарлы-шерпели әсбап – дуўтар; үрлемели әсбаплар – баламан, қамыс най, сырнай, сыбызғы ҳәм үшпелек; тилшели өзи сесленетуғын әсбап – шынқобыз; урып ойналатуғын әсбаплар – дәп, дабыл ҳәм шатырлаўық. Бул классификация акустикалық дүзилисти көрсетеди, бирақ миллий дәстүрдеги орнын толық түсиндириў ушын кәсиплик ҳәм жанрлық функцияны да есапқа алыў керек. Мәселен, қобыз бенен дуўтар екеўи де тарлы әсбап болғаны менен, биринши жыраўшылық эпосқа, екинши бақсышылық ҳәм халық қосықларына көбирек байланысқан.

Орайлық Азия халықлары әсбапларының қурылысы ҳәм формасында уқсаслықлар бар. Соған қарамастан, қарақалпақ атқарыўшыларының, әсиресе дуўтар шертиў техникасының өзине тән көп түрлилиги белгиленеди [3, 37-б.]. Демек, миллий өзгешелик әсбаптың сыртқы формасында ғана емес, қағыс, фразировкалаў, тембрди басқарыў, репертуар ҳәм атқарыў жағдайында көринеди. Усы көзқарас әсбапты этникалық символ деп атаўдан гөре, оның мәдений механизмин дәлилирек ашыўға мүмкиншилик береди.

Әсбап соғыўда тут, өрік ҳәм жиде ағашы, мал териси, ат қылы, асқабақ, қамыс, ылай ҳәм темир сыяқлы материаллардың қолланылыўы халықтың тәбий орталық пенен байланысын көрсетеди. Материал даўыстың тембрине тиккелей тәсир етеди: терили резонатор төмен ҳәм қоңыр сеслерди күшейтсе, жуқалап исленген ағаш қақпақ шерпели сестиң анықлығын тәмийинлейди. Солай етип, әсбаптың акустикалық келбети шебердиң материалды таңлаў билими менен атқарыўшының сес шығарыў техникасының бирлигинде пайда болады.

ҚОБЫЗ ҲӘМ ЖЫРАЎШЫЛЫҚ ДӘСТҮРИ

Қобыз – қарақалпақ саз мәдениятының ең көне ҳәм семантикалық жақтан салмақлы әсбапларының бири. Ол еки тарлы, тартқыш пенен шертилетуғын ағаш әсбап болып, ойылған резонатордың төменги бөлими теримен қапланады; тарлары ҳәм тартқышы дәстүр бойынша ат қылынан исленеди [3, 38-б.; 4]. Оның қоңыр, қою тембри жыраўдың тамақтан шығаратуғын даўысы менен акустикалық жақтан үйлесип, қаҳарманлық жырдың салтанатлы ҳәм драмалық атмосферасын пайда етеди. Жыраў атқарыўында қобыз үш функцияны орынлайды. Бириншиден, ол вокаллық партияның тоналлық ҳәм ырғақлық таянышы. Екиншиден, аспаплық кирисиўлер, аралықлар ҳәм қайталамалар сюжетлик бөлимлерди

шегаралайды. Үшиншиден, тембрлик өзгерис арқалы тыңлаўшының эмоциялық дыққатын басқарады. Усы себепли қобызды жыраў даўысына жай сүйемеллеўши деп емес, эпикалық баянлаўдың тең ҳуқықлы компоненти деп қараў керек. Қобыздың бөлекленетуғын корпус ҳәм саптан туратуғын ықшам түрлери жыраўдың узақ сапарларында әсбапты қоржынға салып жүриўине қолайлы болған [3, 38-б.]. Бул конструкциялық белги көшпели турмыс пенен атқарыўшылық кәсиптиң байланысын аңлатады.

ЮНЕСКО қобызды соғыў ҳәм шертиў өнерин 2025-жылы халықаралық дизимге киргизгенде, оның Қарақалпақстан аймағында жасалатуғынын, еки ат қылы тарынан, терили корпустан ҳәм арнаўлы тартқыштан туратуғынын, сондай-ақ жыраўлардың эпикалық жырларды тамақтан атқарыўы менен байланысын атап өтти [4]. Бирақ халықаралық статус дәстүрди автомат түрде сақлап қалмайды. Шеберлер санының азайыўы, жаслардың қызығыўының шеклениўи ҳәм билимди әўладтан әўладқа бериўдеги үзилислер ЮНЕСКО жойбаларында тийкарғы қәўиплер сыпатында көрсетилген [5]. Сонлықтан қорғаўдың орайында әсбаптың өзи менен бирге шебер, жыраў, репертуар ҳәм шәкиртлик орталығы турыўы тийис.

ДУЎТАР, ГИРЖЕК ҲӘМ БАҚСЫШЫЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫ

Дуўтар – еки тарлы шерпели әсбап; оның аты парсы тилиндеги «ду» – еки ҳәм «тар» – тар сөзлеринен келип шыққан. Қарақалпақ дәстүринде ойма ҳәм қурама дуўтар түрлери ушырасады. Ойма түрдиң шанағы тут ағашының пүтин бөлигинен ойылса, қурама түр жиңишке ағаш тилимлерин бириктириў арқалы соғылады; мойны сүйек оюлар менен безелген ала мойнақ дуўтарлар да белгили [3, 39-б.]. Россия этнография музейинде халық шебери Сейд Нияз Жәримбетов соққан, тут ағашынан ойылып, сүйек инкрустациясы менен безелген 1962-жылғы дуўтар сақланады [6]. Бул экспонат шеберлик дәстүрдиң материаллық дәлили болып табылады.

Дуўтар бақсының даўысына ырғақлық серпин, намаға мелодиялық таяныш ҳәм текстке эмоциялық реңк береди. Жыраўшылықта қобыздың созылыңқы, қоңыр тембри эпикалық кеңликти билдирсе, бақсышылықта дуўтардың қағыслары лирикалық қозғалысты, ашықлық сезимди ҳәм баянлаўдың ишки динамикасын күшейтеди. Сонлықтан «қобыз – жыраў – батырлық жыр» ҳәм «дуўтар – бақсы – дәстан/қосық» байланыслары қарақалпақ музыка мәдениятындағы еки жетекши атқарыўшылық кодты пайда етеди.

Гиржек – тартқыш пенен шертилетуғын үш тарлы әсбап. Оның домалақ резонаторы ағаштан ямаса асқабақтан соғылып, ашық бети теримен қапланады [3, 39–40-б.; 6]. Бақсы ансамблинде гиржек дуўтардың қысқа қағысларына созылыңқы мелодиялық сызық пенен жуўап береди. Баламан қосылғанда ансамбль тембри және де байып, вокаллық фразалардың аралығында аспаплық диалог пайда болады. Бул жерде гиржек ҳәм баламан «қосымша» әсбап емес, бақсының жеке атқарыўын көп даўыслы мәдений ўақыяға айландыратуғын жанапайшы қураллар болып табылады.

ҮРЛЕМЕЛИ, УРМАЛЫ ҲӘМ ТИЛШЕЛИ ӘСБАПЛАРДЫҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Баламан, қамыс най, сыбызғы, сырнай ҳәм үшпелек қарақалпақ сес кеңислигиниң басқа қатламын қурайды. Баламанның жумсақ тембри жеке намада да, гиржек пенен ансамбльде де қолланылады; сырнайдың күшли сеси ашық майдандағы той-мереке орталығына қолайлы; қамыс най ҳәм сыбызғы шопаншылық турмыс пенен байланыслы интим сес орталығын жаратады. Ылайдан исленетуғын үшпелектиң әпиўайы қурылысы балалар ойыны, шопан намалары ҳәм дәслепки музыкалық тәрбия менен байланысқан [3, 41–42-б.]. Дәп болса ырғақты турақландырып, қосық ҳәм ойынның дене қимылы менен бирлигин тәмийинлейди.

Шынқобыз – темир рамка ҳәм серпилмели тилшеден туратуғын ықшам әсбап. Ол ериниң, аўыз қуысының ҳәм демниң резонаторлық мүмкиншиликлери арқалы түрли обертонларды шығарады. Россия этнография музейиниң мағлыўматы бойынша, XX әсирдиң биринши ширегине тийисли қарақалпақ шынқобызы қызлар ҳәм ҳаяллар арасында қолланылған; ойнап болғаннан кейин тилшеси бузылмаўы ушын оны шаш өрими ушына байлап қойған [6]. Усы дерек әсбаплардың жыныслық-жаслық функцияларға да ийе болғанын көрсетеди. Музейде сақланған шатырлаўық, шынқобыз, XIX әсир ақыры – XX әсир басындағы гиржек ҳәм дуўтарлар жазба деректи материаллық фактлер менен толықтырады.

XX әсирдиң ортасынан баслап қарақалпақ халық әсбапларын оркестр талабына сәйкестендириў, диапазонын кеңейтиў ҳәм нота системасына енгизиў

жумыслары алып барылды. 1957-жылы Қарақалпақ филармониясы жанында халық әсбаплары оркестрин дүзиў ҳаққында қарар қабылланып, коллективти шөлкемлестириў А. Султановқа тапсырылғаны көрсетиледи [3, 42-б.]. Бул процесс әсбапларды кәсиплик сахнаға алып шығып, ансамбллик репертуарды кеңейтти. Соның менен бирге, стандартластырыў нәтийжесинде жергиликли тембр, дәстүрий қурылыс ҳәм жеке шертиў усылларының тегисленип кетиў қәўпи де бар.

Сонлықтан дәстүрий ҳәм реконструкцияланған әсбапларды бир-бирине қарсы қоймай, еки параллель бағдарда раўажландырыў мақсетке муўапық. Биринши бағдар түпнусқа әсбап, оның материалы, өлшеми, сазланыўы, қағысы ҳәм репертуарын устаз–шәкирт усылында сақлайды. Екинши бағдар оркестр, музыка мектеби ҳәм заманагөй композиция ушын техникалық мүмкиншилиги кеңейтилген түрлерди қолланады. Мектеп, музыка мектеби, консерватория, музей ҳәм халық шеберлери арасында турақлы лабораториялар шөлкемлестирилсе, жаслар әсбаптың сыртқы көринисин ғана емес, оны соғыў, сазлаў, шертиў ҳәм репертуар менен бирге қабыллайды. ЮНЕСКОның Нөкисте өткерген тәжирийбелик тренинглери де материаллық емес мийрасты билимлендириўге киргизиўдиң әўладлар аралық байланысты күшейтетуғынын көрсетеди [5].

ЖУЎМАҚ

Қарақалпақ миллий саз әсбаплары тарийхый ҳәм акустикалық объектлер жыйындысы емес, ал халықтың көркем ойлаўын, кәсиплик атқарыўшылық мектеплерин ҳәм жәмийетлик қатнасларын бириктиретуғын система болып табылады. Қобыз жыраўшылық эпостың қоңыр тембрлик коды, дуўтар бақсышылық ҳәм лирикалық-дәстанлық орталықтың ырғақ-мелодиялық таянышы, гиржек пенен баламан ансамбллик диалог қуралы, үрлемели, урмалы ҳәм тилшели әсбаплар болса той, ойын, шопаншылық ҳәм шаңарақлық кеңисликлердиң сес белгиси сыпатында хызмет атқарады. Миллий әсбапларды сақлаўда үш принцип әҳмийетли: түпнусқа тембр ҳәм соғыў технологиясын хүжжетлестириў; шебер–атқарыўшы–шәкирт байланысын қоллап-қуўатлаў; дәстүрий ҳәм оркестрлестирилген түрлердиң функциясын анық ажыратыў.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Адамбаева Т. Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1976.
2. Абдисултанов Ж. Қарақалпақ саз әсбаплары ҳәм сазлары // Наука и общество. – 2023. – № 2-1. – Б. 97–99. URL: https://journal.ndpi.uz/ss/article/view/2023-2-1-048
3. Jumaniyazov I. R. History of Karakalpak National Musical Instruments // European Journal of Arts. – 2024. – No. 2. – P. 37–43. DOI: https://doi.org/10.29013/EJA-24-2-37-43
4. UNESCO. Art of crafting and playing Kobyz. Inscribed in 2025 on the List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. URL: https://ich.unesco.org/en/USL/art-of-crafting-and-playing-kobyz-02329 (қаралған сәнеси: 09.08.2026).
5. UNESCO. Urgent safeguarding of the making of traditional musical instrument Kobyz and its tradition of Zhyrau performance. – 2025. URL: https://www.unesco.org/en/articles/urgent-safeguarding-making-traditional-musical-instrument-kobyz-and-its-tradition-zhyrau-performance (қаралған сәнеси: 09.08.2026).
6. Кубель Е. Л. Каракалпаки. Музыкальные инструменты // Российский этнографический музей: Коллекции онлайн. – 2022. URL: https://collection.ethnomuseum.ru/entity/ARTICLE/2480 (қаралған сәнеси: 09.08.2026).
7. Алламуратов А., Доспанов О., Тлеўмуратов Г. Қарақалпақша көркем-өнер атамаларының сөзлиги. – Нөкис, 1991.
8. Вызго Т. С. Музыкальные инструменты Средней Азии: исторические очерки / под ред. Ф. М. Кароматова, Г. А. Пугаченковой. – Москва: Музыка, 1980. – 190 с.
9. Петросянц А. И. Инструментоведение (узбекские народные инструменты). 2-е изд., доп. и перераб. – Ташкент: Ўқитувчи, 1980. – 126 с.